

Олег ТКАЧУК,

суддя Великої Палати Верховного Суду, доктор юридичних наук, доцент

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СУДІВ І СУДДІВ У ВЕЛИКІЙ ПАЛАТІ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Добрий день, шановні колеги!

У науковій літературі не існує єдиного підходу до розкриття змісту принципу спеціалізації судової влади. Більшість вчених його сутність розкривають вказівкою на створення та функціонування спеціалізованих судів, а також існування внутрішньої спеціалізації суддів. У деяких випадках науковці дають більш розгорнуті дефініції й «ширше» визначають специфіку самої спеціалізації. Так, Е. Є. Сілантьєва зазначає, що принцип спеціалізації в судовій системі України характеризується як вихідне положення організації та функціонування судів, що полягає в розподілі праці між органами й посадовими особами судової влади і спрямоване на підвищення компетентності й оперативності вирішення правових спорів, віднесених до компетенції судів.

Спеціалізація є складником стандарту доступного правосуддя. Вона є формою суспільних відносин, які знаходять свій прояв як у звуженні людської діяльності, в обмеженні функціональних параметрів, так і в концентрації й мобілізації її зусиль у чітко визначеному напрямку, що в сукупності дозволяє швидко, якісно і з найменшими витратами вирішувати поставлені завдання. Сибільова Н. В. вказує, що принцип спеціалізації в побудові судової системи є одним із факторів забезпечення права на правосуддя, оскільки ця вимога пов'язана з необхідністю розгляду справи компетентним судом. Куйбіда Р. О. під принципом спеціалізації розуміє вимогу про розподіл судової юрисдикції між різними судами за єдиним критерієм, який поєднує галузь матеріального права й вид судочинства.

У свою чергу С. В. Глущенко зазначає, що за організаційною ознакою наведений принцип передбачає створення судових ланок за визначеною компетенцією в окремих галузях матеріального права (цивільного, кримінального, господарського, адміністративного тощо). Його сутність полягає в тому, що в системі судів загальної юрисдикції створюються певні підсистеми судових органів, уповноважені вирішувати справи визначених категорій. На рівні вищого спеціалізованого суду принцип спеціалізації має прояв також у запровадженні спеціалізації суддів, яка здійснюється шляхом визначення зборами суддів спеціалізації окремих суддів, судових колегій, судових палат з розгляду певних категорій справ у межах відповідної юрисдикції.

Натомість В. В. Городовенко обґрунтовує реалізацію принципу спеціалізації такими підходами: 1) спеціалізація як елемент побудови системи судів; 2) спеціалізація як принцип організації певної судової установи. Так, відповідно до першого

підходу спеціалізація як принцип побудови системи судів загальної юрисдикції означає організацію конкретних видів судів, що є елементами цієї системи, які наділяються відповідними повноваженнями і наявність яких дає можливість вирішувати справи, що є похідними від певного окремо взятого виду правових відносин. Для другого підходу характерним є розуміння спеціалізації в конкретній судовій установі, що означає визначення окремих суддів, які є спеціалістами або спеціалізуються на розгляді певних категорій справ, що впливають із певного виду правовідносин. Автор звертає увагу на те, що «класичний» судоустрійний принцип спеціалізації судів має конкретне процесуальне наповнення, яке полягає в диференціації судових проваджень з урахуванням особливостей предмета спору, а також виділення в порядку, передбаченому законом, окремих суддів, які розглядають справи виключно певної категорії.

На думку Д. М. Шадури, спеціалізація в побудові судової системи – це детерміновані конкретно історичними умовами моделі побудови системи й судової юрисдикції, а також адекватні форми уніфікації та диференціації судових процедур. Принцип спеціалізації судової юрисдикції має знаходити своє відбиття як у системі судів, так і в диференціації порядків судочинства. А Ю. В. Романець виходить з того, що спеціалізація судової роботи – принцип багатоаспектний. Він повинен послідовно реалізовуватися при вирішенні комплексу питань, які стосуються судоустрою, судочинства, організації роботи судових спільнот. Оскільки судова спеціалізація повинна мати чітку організаційно-правову основу, її слід розпочинати на так званому макрорівні, тобто на рівні поділу судової системи на підсистеми. Йдеться про виділення в рамках судової системи спеціалізованих судів. Юрисдикція кожної гілки судової влади повинна бути чітко окреслена та всі справи певної категорії мають розглядатися лише тим і тільки тим судом, до підвідомчості якого вони віднесені. Крім того, автор підкреслює необхідність подальшої спеціалізації судової роботи, що має проявлятися в тому, що судьями повинні призначатися юристи, професійно підготовлені до виконання відповідної роботи.

У працях деяких учених зосереджується увага на дослідженні проявів спеціалізації судової діяльності. Як приклад, Н. О. Рассахатська спеціалізацію цивільно-процесуальної діяльності уявляє на двох рівнях: 1) зовнішня спеціалізація – в аспекті диференціації системи права та видів процесуальної діяльності; 2) внутрішня спеціалізація, об'єктом якої виступає система цивільного процесуального права та, відповідно, система цивільного судочинства. В свою чергу, дана спеціалізація проявляється в рамках регулювання однорідних специфічних груп відносин та виділення відповідних видів процесуальних проваджень. Ще одним результатом спеціалізації виступає розподіл справ між введенням мирових суддів та районним судом. Крім того, в рамках окремих видів провадження можлива більш детальна (дрібна) спеціалізація – за конкретними категоріями справ із наданням окремих специфічних рис процесуальній формі їх розгляду.

Схожої позиції дотримується і Ю. В. Єфимова. А от Н. М. Кострова аналізує спеціалізацію судочинства, під якою пропонує розуміти доповнення комплексу

загальних процесуальних норм спеціальними правилами для розгляду та вирішення конкретних категорій юридичних справ з урахуванням специфіки матеріальних правовідносин, а також соціального значення справи, що вирішується судом.

Достатньо поширеним у літературі є підхід, в межах якого розкриття сутності наведеного принципу та «спеціалізації» як правового явища відбувається шляхом виділення різних її видів та розкриття їх специфіки. Так, виділяють спеціалізацію за галуззю права чи за інститутом, що регулює ті чи інші суспільні відносини (галузева спеціалізація), або за суб'єктами останніх. Галузева спеціалізація реалізується через утворення окремих, а інколи й ієрархічно вибудованих судових установ (Німеччина, Франція, Великобританія, Австрія, Іспанія); суб'єктна — через організацію всередині судових установ певних підрозділів (колегій, палат, дивізіонів), в яких розглядаються справи, де виокремлено правовідносини з участю спеціального суб'єкта, наприклад, неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя та інших (Франція, Італія, Канада, Великобританія). Запропонована класифікація доповнюється також виділенням або так званої змішаної спеціалізації, або за способом її визначення шляхом спеціалізації суддів у межах одного суду. В межах іншої класифікації спеціалізація поділяється на внутрішню та зовнішню. При внутрішній спеціалізації судові органи розглядають справи з усіх галузей права, тобто всередині кожного суду формуються спеціальні органи (колегії, палати, камери) або одноособові судді, які спеціалізуються на розгляді певних справ: кримінальних, цивільних, адміністративних тощо. Зовнішня спеціалізація означає, що в судовій системі країни формуються декілька самостійних підсистем загальної (розгляд цивільних та кримінальних справ), адміністративної, військової, морської, соціальної, трудової, податкової, фінансової (Великобританія, Німеччина, Франція), арбітражної або господарської (Росія, Молдова, США, Україна) юстиції. При змішаній у судовій системі виділяють як спеціалізовані суди, так і відповідні структурні підрозділи в судах. На наш погляд, незважаючи на, нібито, різні критерії класифікації спеціалізації й, відповідно, виділення різних її видів, йдеться про «розподіл праці» або в межах судової системи, або в межах окремої судової установи.

Запропонована Е. Є. Сілантьєвою класифікація дещо повторює зазначені позиції, однак певною мірою розширює їх. Так, вона виділяє спеціалізацію судів, спеціалізацію суддів, спеціалізацію роботи в апараті суду та процесуальну диференціацію. В деяких працях такий поділ підтримується, але замість видів виділяються форми спеціалізації судової діяльності, хоча сутність при цьому не змінюється. Так, до них пропонується відносити: поділ судової системи на структурно відокремлені підсистеми, виділення яких зумовлене специфікою матеріальних та процесуальних правовідносин; спеціалізація суддів, яка виявляється у формі утворення спеціальних судових колегій, складів, призначення спеціалізованих суддів (судді); спеціалізація апарату суду; диференціація процесуальної форми.

Аналіз наведених точок зору, незважаючи на їх різноманітність, дає можливість зробити висновок, що всі науковці, які займалися проблематикою спеціалізації

судової діяльності, мають рацію при визначенні її сутності, однак проведені дослідження носять фрагментарний характер, оскільки, за загальним правилом, зосереджені або на питаннях судоустрою, або на проблемах диференціації процедур. Однак, на наш погляд, при розробці відповідного принципу доречно використовувати комплексний підхід, відштовхуючись при цьому від загального уявлення про зміст терміну «спеціалізація».

У словнику С. І. Ожегова терміни «спеціалізувати» та «спеціалізуватися», від яких у подальшому утворюється «спеціалізація», розкриваються як «призначати для якої-небудь спеціальності; визначити для спеціального використання; набувати які-небудь спеціальні знання, яку-небудь спеціальність». У великому юридично-енциклопедичному словнику під «спеціалізацією» пропонується розуміти: 1) зосередження діяльності на відносно вузьких напрямках, окремих технологічних операціях чи видах продукції, що випускається; 2) набуття спеціальних знань та навичок у певній галузі; 3) розподіл праці на його окремі види, форми. Також висловлюється точка зору, що наведена категорія відображає тенденцію, що панує у світі, повною мірою віддзеркалює розмаїття діяльності людини в тій чи іншій сфері, галузі господарювання, сприймає породжені цим розмаїттям особливості правового регулювання. В аспекті судової системи наведеним терміном позначають «того, хто має спеціальне призначення», в аспекті судового співтовариства – навчання якому-небудь спеціальному знанню, кваліфікацію в якій-небудь певній галузі права для підвищення професійного рівня. Таким чином, на наш погляд, поняття «спеціалізація» судової діяльності використовується для відображення «змістовного забарвлення процесуальної діяльності», підкреслює її зорієнтованість на специфіку об'єктів захисту, об'єднаних у групу за спільною ознакою, що є визначальною, та максимальне врахування індивідуальних особливостей такої групи, що вимагає відповідного правового регулювання та наявності спеціальних знань і навичок. Наведена категорія завжди підкреслює так званий «розподіл праці» серед суб'єктів, в діяльності яких реалізується судова влада.

Слід погодитися з тим, що конкретні форми реалізації принципу спеціалізації є унікальними для кожної держави, оскільки є результатом її історичного розвитку, традицій, рівня розвинутості правової системи й соціально-економічного стану суспільства. Так, стаття 125 Конституції України встановлює, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом.

Виконання цього конституційного припису відбувається за порядком, встановленим Законом «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема, закон вказує, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Справи в судах розглядаються суддею одноособово, а у випадках, визначених процесуальним законом, колегією суддів, а також за участі присяжних. Суддя, який розглядає справу одноособово, діє як суд. Справи для вирішення передаються й розподіляються суддям з урахуванням спеціалізації суддів (статті 15, 17

закону). У той же час суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (ст. 18 закону).

Судоустрійний принцип спеціалізації поширюється на всі суди. Він діє й у Верховному Суді. До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації, які в результаті конкурсних процедур визнані такими, що можуть здійснювати судочинство за відповідною спеціалізацією. В кожному касаційному суді утворюються судові палати з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів (статті 37, 78, 81, 83, 85 закону). Більше того, закон зобов'язує Верховний Суд визначити, скажемо так, додаткову спеціалізацію суддів, створивши в Касаційному адміністративному суді окремі палати для розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів; захисту соціальних прав; виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян, а в Касаційному господарському суді — окремі палати для розгляду справ щодо (про) банкрутства; захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством; корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів. Реалізація судоустрійного принципу спеціалізації судів та суддів відображається також у п'ятьох окремих кодексах, які визначають процедуру розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено функціонування у Верховному Суді Великої Палати як постійно діючого колегіального органу ВС, до складу якого входить двадцять один суддя цього суду. Особливе місце, яке займає Велика Палата Верховного Суду в судоустрої України, пояснюється функціями, покладеними на неї. Так, Велика Палата Верховного Суду у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права; діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції; аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики, інші повноваження, визначені законом. Бачимо, що Велика Палата наділена повноваженнями, схожими на повноваження касаційних судів Верховного Суду.

Проте судді Верховного Суду після обрання до Великої Палати зборами суддів відповідних касаційних судів із числа суддів таких касаційних судів не здійснюють правосуддя у відповідному касаційному суді. Окрім того, виникає питання про особливості дії принципу спеціалізації у Великій Палаті. Адже до неї обирають суддів різних спеціалізацій із різних спеціалізованих касаційних судів. У той же час справи всіх юрисдикцій і спеціалізацій Велика Палата Верховного Суду розглядає колегіально за наявності кворуму з чотирнадцяти суддів, незалежно від спеціалізації присутніх суддів (ст. 45 закону).

Процесуальні кодекси не визначають якогось окремого порядку розгляду справ Великою Палатою. Кодекси не наголошують і на тому, що цей порядок має свої особливості. Очевидно, що судова процедура розгляду справ у Великій Палаті

має визначатися за правилами того судочинства, в якому відкрито касаційне провадження, або ж за правилами того судочинства, в якому справа була розглянута.

У першому півріччі 2020 року на розгляді Великої Палати Верховного Суду перебувало 1 016 процесуальних звернень і справ. Таким чином, судове навантаження Великої Палати в порівнянні з минулим роком зменшилося майже на половину. Здавалося б, таке навантаження на 21 суддю Великої Палати дає змогу неспішно працювати. Проте така думка може превалювати до того часу, поки не ознайомишся з особливостями роботи палати і, зокрема, щодо того, що всі судові рішення ухвалюються нею в повному складі. Прийняття справи у Великій Палаті, призначення справи до судового розгляду, призначення справи в режимі відеоконференції і будь-яке інше рішення ухвалюється кожним із суддів Великої Палати. Також кожен суддя має ознайомитися, вивчити відповідну справу, мати час для формування власної правової позиції, котра потім трансформується в спільну думку, спільне рішення Великої Палати, альтернативне рішення чи в окрему думку.

Таким чином, у першому півріччі цього року кожен суддя ВПВС брав участь у вирішенні кожної із тих 1 016 справ, що були в провадженні, незалежно від спеціалізації. При цьому було ухвалено 621 судове рішення. Для того, аби оцінити особливості дії принципу спеціалізації в роботі Великої Палати Верховного Суду, потрібно сказати, що із цих 621-го судового рішення – 376 було ухвалено в адміністративних справах, 140 — у цивільних, 58 — у господарських, 47 — у кримінальних. У той же час кожна друга справа, яка надходила до Великої Палати для розгляду в першому півріччі 2020 року в касаційному порядку, була цивільною, кожна третя – господарською, кожна п'ята – адміністративною. Також до Великої Палати ВС було передано чотири кримінальні справи для перегляду в касаційному порядку. При цьому з урахуванням справ, які надійшли до Великої Палати у більш ранній період, на розгляді перебувало 242 адміністративні справи, 181 – цивільна, 93 – господарські та 5 кримінальних.

Як зазначалося вище, Велика Палата розглядає справи також у порядку апеляційного перегляду. В останній звітний період (перше півріччя 2020 року) до палати надійшло 119 таких справ. З них 89 стосувалися оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України (16 справ), Президента України (21 справа), а також 29 справ для вирішення як зразкових. Також на розгляді Великої Палати перебувало 45 скарг на рішення Вищої ради правосуддя щодо її дисциплінарної практики та 8 справ на рішення Кваліфікаційної-дисциплінарної комісії прокурорів.

Наведена географія поточної практики Великої Палати свідчить про необхідність вдосконалення законодавства в частині діяльності, як усіх касаційних судів, так і Великої Палати, зокрема.

Перш за все йдеться про обмеження меж більш ніж заширокого касаційного перегляду, коли Верховним Судом переглядаються сотні тисяч рішень, які набрали сили закону. По друге, касаційний суд повинен був би мати більш широку дискрецію щодо права прийняття справ для касаційного перегляду у випадку, якщо справа

стосується виключної правової проблеми, або ж її вирішення матиме визначальне значення для правозастосовчої практики.

Що стосується Великої Палати ВС, то для забезпечення дії судоустрійного принципу спеціалізації в роботі цього органу було прийнято ряд організаційних рішень, що передбачають передачу справ доповідачу – представнику тієї юрисдикції з якої справа надійшла. Водночас практика розгляду справ протягом трьох останніх років свідчить про те, що цей принцип досить сильно «розмивається», адже, знову ж таки, рішення Великої Палати ухвалюються колегіально, й вони приймаються більшістю не «спеціалізованих» суддів. Це повністю обґрунтовано у випадку вирішення питання про юрисдикцію. Проте науковці критикують вирішення в такому форматі вузькоспеціалізованих питань, наприклад, кримінального процесу. Очевидно, що немає сенсу розподіляти справи за спеціалізацією при надходженні справи до Великої Палати, якщо в подальшому справа слухається представниками чотирьох юрисдикцій і думка представників будь-якої юрисдикції переваги не має, адже рішення ухвалюється простою більшістю голосів суддів, присутніх у засіданні.

Визнаючи те, що принцип спеціалізації в роботі Великої Палати Верховного Суду діє лише умовно, ми маємо визнати те, що в даному випадку або відбувається порушення законодавчих приписів про поширення принципу спеціалізації на всі суди, або ж варто переосмислити значення, завдання й місце Великої Палати Верховного Суду в судовій системі України, адже визнаючи її постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, законодавець не включив її до переліку касаційних чи якихось інших судів.

Вдячний за увагу!